

Magnus Hirschfeld: Ο παραγνωρισμένος πρωτοπόρος της σεξολογικής επιστήμης*

Βύρας Παναγιώτης**, Νέστορος Ιωάννης***

Περίληψη

Στο άρθρο αυτό γίνεται μια αναφορά στο επιστημονικό έργο και στην κοινωνική δράση του Γερμανού ψυχιάτρου *Magnus Hirschfeld* που θεωρείται θεμελιωτής της σύγχρονης σεξολογίας. Το άρθρο επικεντρώνεται σε μια επίσκεψη του ερευνητού στην Ελλάδα.

Εισαγωγή

Η εργασία αυτή είναι μια επετειακή αναφορά στο επιστημονικό και κοινωνικό έργο του *Magnus Hirschfeld*. Τη μνήμη του, ως εδραιωτή της σύγχρονης σεξολογίας, πλαισιώνουν τόσο τα εγκώμια των υποστηρικτών όσο και οι επικρίσεις των αντιπάλων. Παρά τη διφορούμενη αυτή στάση στους ακαδημαϊκούς κύκλους, η καταστροφή του *Ινστιτούτου Σεξολογικής Επιστήμης* και των σχετικών αρχείων, από τους Ναζί, υπήρξε μη ανακτήσιμη απώλεια για την πρόοδο της σεξολογικής έρευνας. Αυτό εξηγεί ίσως και την πρόσφατη αναβίωση του ενδιαφέροντος για τα επιτεύγματα του *Hirschfeld* και την επιχειρούμενη ανάδειξη και αξιολόγηση της ε-

* Αφιέρωμα στον *Magnus Hirschfeld* για τα εκατό χρόνια από την ίδρυση της Επιστημονικής και Ανθρωπιστικής Επιτροπής το 1897.

** Υποψήφιος Διδάκτορας στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

*** Καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Κρήτης.

πιστημονικής και κοινωνικής του συμβολής. Επίκεντρο της παρούσας αφιέρωσης είναι οι αντιδράσεις που προκάλεσε μια επίσκεψη του ερευνητού στην Ελλάδα το 1932. Στόχος αυτής της παρουσίασης είναι να προβληθούν ορισμένα σημεία σχετικά με τη δράση του τύπου στη σταδιοδρομία του Hirschfeld και τη στάση του ιδίου ως στρατευμένου επιστήμονος.

Η ζωή και το έργο

Στις αρχές του 20ού αιώνα ο Γερμανός ψυχίατρος και συγγραφέας Magnus Hirschfeld ήταν γνωστός στον ιατρικό κόσμο για τις σεξολογικές του εργασίες σχετικά με το «τρίτο φύλο» και κυρίως για τις πολιτικές του δραστηριότητες με στόχο την κοινωνική μεταρρύθμιση (Wolff, 1986). Στα 1897 είχε ιδρύσει την *Επιστημονική και Ανθρωπιστική Επιτροπή (Scientific Humanitarian Committee)*, η οποία αποτέλεσε το πρώτο σύγχρονο κίνημα στην Ευρώπη για την προάσπιση των ομοφυλοφίλων. Αντικείμενο της *Επιτροπής* ήταν η επιστημονική διερεύνηση του φαινομένου ομοφυλοφιλίας από βιολογικής, ιατρικής, εθνολογικής, νομικής και ηθικής πλευράς, με πνεύμα ανθρωπισμού και με σκοπό την αλλαγή της κοινής γνώμης ως προς το φαινόμενο αυτό και τις κοινωνικές του συνέπειες.

Η *Επιτροπή* εργάστηκε για τους ακόλουθους στόχους: 1. Συζήτηση στη γερμανική βουλή με σκοπό την κατάργηση της παραγράφου 175 του ποινικού κώδικα που θεωρούσε εγκληματικές τις ερωτικές πράξεις μεταξύ ανδρών. 2. Ενημέρωση του κοινού σχετικά με τη φύση της ομοφυλοφιλίας. 3. Ευαισθητοποίηση των ομοφυλόφιλων ατόμων ώστε να οργανωθούν πολιτικά και να διεκδικήσουν από μόνοι τους δικαιώματα.

Πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου η *Επιτροπή* κατ' επανάληψη παρουσίασε στο κοινοβούλιο διάφορα αιτήματα για παραγραφή της νομοθεσίας που ποινικοποιούσε την ανδρική ομοφυλοφιλία. Τα αιτήματα είχαν την υποστήριξη του σοσιαλο-δημοκρατικού κόμματος, του φεμινιστικού κινήματος και πλήθους Γερμανών διανοουμένων οι οποίοι τα προσυπέγραψαν (Albert Einstein, Hermann Hesse, Thomas Mann, Rainer Maria Rilke, Stefan Zweig). Υπογραφές από εξέχουσες προσωπικότητες είχαν συλλεγεί και από το εξωτερικό (Emil Zola, Lev Tolstoi).

Η Επιτροπή ανέπτυξε σημαντική επιστημονική δράση θέτοντας σε κυκλοφορία την *Επετηρίδα Ενδιάμεσων Καταστάσεων Φύλου* (*Yearbook for Sexual Intermediaries*) και το *Περιοδικό Σεξολογικής Επιστήμης* (*Journal of Sexual Science*). Οι εκδόσεις αυτές θεωρούνται ως το πρώτο καθαρά επιστημονικό βήμα για τη μελέτη της ομοφυλοφιλίας. Ανάμεσα στις δημοσιευμένες εργασίες περιλαμβάνονται άρθρα από τους πιο έγκυρους ερευνητές της εποχής στον ψυχιατρικό τομέα (Ernst Haeckel, Havelock Ellis, Richard von Krafft-Ebing, Iwan Bloch, August Forel, Sigmund Freud, Alfred Adler, Wilhelm Steckel).

Το κατ' εξοχήν καινοτομικό έργο του Hirschfeld συνίσταται στη δημιουργία του *Ινστιτούτου Σεξολογικών Επιστημών* στο Βερολίνο και της *Παγκόσμιας Ένωσης για τη Σεξουαλική Μεταρρύθμιση*. Το *Ινστιτούτο* ιδρύθηκε στα 1919 και ήταν ένας μοναδικός στο είδος του οργανισμός πολλαπλών αρμοδιοτήτων. Διέθετε θεραπευτήριο, μουσείο, βιβλιοθήκη και εκπαιδευτικό κέντρο. Στα 12 χρόνια λειτουργίας του επέτελεσε σημαντικό εκπαιδευτικό, ερευνητικό και θεραπευτικό έργο (Herzer, 1992). Στα 1921 με πρωτοβουλία του Hirschfeld και υπό την αιγίδα του *Ινστιτούτου* άρχισε να οργανώνεται στο Βερολίνο η *Ένωση* στα πλαίσια του πρώτου διεθνούς συνεδρίου για τη σεξουαλική μεταρρύθμιση. Η ίδρυση της *Ένωσης* ανακοινώθηκε επισήμως στα 1928, κατά το 2ο διεθνές συνέδριο σεξουαλικής μεταρρύθμισης στην Κοπεγχάγη, από τους M. Hirschfeld, H. Ellis και A. Forel. Στόχος της *Ένωσης* ήταν η δημιουργία κοινωνικής προόδου μέσω ορθών ανθρωπίνων σχέσεων, γνώσης και δικαιοσύνης. Ανάμεσα στις άμεσες προτεραιότητες *Ένωσης* ήταν η προώθηση της ισότητας των δύο φύλων (ψήφος στις γυναίκες), η προστασία της μητρότητας (νομική διευθέτηση των αμβλώσεων και της πορνείας) και η εφαρμογή της ευγονικής (οικογενειακός προγραμματισμός και συμβουλευτική γάμου). Παραρτήματα της *Ένωσης* λειτούργησαν αμέσως σε διάφορες χώρες και μέχρι τη διάλυσή της έφτασε να αριθμεί περισσότερα από 100.000 μέλη.

Αυτού του είδους οι δραστηριότητες, στη μεσοπολεμική Γερμανία, αποτελούσαν επικίνδυνο στόχο εξαιτίας του ανερχόμενου ναζισμού. Ο Hirschfeld ήταν εβραϊκής καταγωγής και σοσιαλιστής. Επιπλέον ήταν δηλωμένος υπέρμαχος των ομοφυλοφίλων. Είχε αναλάβει προσωπικά την υποστήριξη πολλών δικαστικών υποθέσεων, ως ειδικός για σεξουαλικά θέματα και είχε κινητοποιήσει την κοινή γνώμη σχετικά με τις συνέπειες της ισχύουσας νομοθεσίας (περιπτώσεις εκβιασμών, αυτοκτονίες κ.λπ.). Από τη σκοπιά των

Ναζί ο Hirschfeld αποτελούσε την έκφραση όλων των κακών, πολιτικών, κοινωνικών και ψυχολογικών.

Παράλληλα με τη ρευστή πολιτικο-οικονομική κατάσταση και τις κοινωνικές αναταραχές, που χαρακτηρίζουν την περίοδο, σοβαρές διαφωνίες και ανταγωνισμοί άρχισαν να προκύπτουν ανάμεσα στα ηγετικά στελέχη του *Ινστιτούτου*, της *Επιτροπής* και της *Ένωσης*, καθώς επίσης και τεράστια οικονομικά προβλήματα. Για τους λόγους αυτούς στα 1930 ο Hirschfeld αποφάσισε να εγκαταλείψει την Ευρώπη σχεδιάζοντας μια μακρά περιοδεία προς αναζήτηση περισσότερης ασφάλειας καθώς και νέων οπαδών και πόρων. Όπως είχε προβλέψει, οι εμφανίσεις του παντού γίνονταν αντικείμενο τεράστιου ενδιαφέροντος, τόσο από τους ειδικούς όσο και από το ευρύ κοινό. Ιδιαίτερη απήχηση είχαν οι διαλέξεις του για την υγιεινή της σεξουαλικής ζωής στις μάζες του εργατικού κόσμου και στις γυναικείες οργανώσεις. Ξεκινώντας από τις Ηνωμένες Πολιτείες και κατευθυνόμενος πάντα προς τα δυτικά έκανε τελικά τον γύρο του κόσμου παρουσιάζοντας τις ανακαλύψεις του σε σχέση με τη σεξολογία και συλλέγοντας υλικό για περαιτέρω έρευνα.

Μετά από 2 χρόνια ο Hirschfeld έφτασε ξανά στην Ευρώπη με προορισμό την Γερμανία. Οι υπάρχουσες πηγές αναφέρουν ως τελευταίο σταθμό της περιοδείας την Ελλάδα, χωρίς όμως να προσφέρουν άλλες πληροφορίες σχετικά (Hirschfeld, 1933). Πρόσφατες δημοσιεύσεις περιγράφουν αυτή την επίσκεψη με περισσότερες λεπτομέρειες (Vygas, 1997). Από την εξέταση του τύπου της εποχής προκύπτουν ορισμένες ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις.

Ο ελληνικός τύπος

Στις 20 Μαρτίου 1932 η «Βραδυνή», σε πρωτοσέλιδο δημοσίευμά της με τίτλο «Ένας διάσημος σοφός στις Αθήνας», έγραφε τα εξής:

Παρεπιδημεί από δύο ημερών προερχόμενος εξ Αιγύπτου ο περίφημος Γερμανός καθηγητής και υγειονομικός σύμβουλος εν Βερολίνω κ. Μάγκνους Χίρσφελντ, ιδρυτής και διευθυντής του Ινστιτούτου Σεξολογικής Επιστήμης δια την έρευναν των ζητημάτων που σχετίζονται καθ' οιονδήποτε τρόπον με την φυλετικήν ζωήν των όντων, με τον γενετήσιον και τον ερωτικόν παράγοντα. Ο Δρ. Χίρσφελντ ο οποίος έ-

δωσε χθες μίαν διάλεξιν εις την αίθουσαν της ιατρικής εταιρείας επιχειρεί από ενός και ημίσεος έτους ταξίδιον αναψυχής και μελέτης ανά τον κόσμο. Επεσκέφθη δε μέχρι τούδε την Αμερικήν, Ιαπωνίαν, τας Φιλιππίνας, την Ιάβαν, την χερσόνησον της Μαλαισίας, τας Ινδίας, την Παλαιστήνην, Συρίαν και Αίγυπτον. Κατά το διάστημα της περιουδείας του ο Δρ. Χίρσφελντ έδωσε 153 διαλέξεις εις διάφορα πανεπιστήμια κατά δε την εις Αλεξάνδρειαν επίσκεψίν του ωμίλησεν εις το νοσοκομείον της αυτόθι ελληνικής κοινότητος. Ο Δρ. Χίρσφελντ είναι ο τύπος του Γερμανού σοφού, φιλοφρονέστατος, γεμάτος ζωήν και σφρίγος. Ομιλιτής δεξιότατος, συναρπάζει το ακροατήριόν του είτε αποτελείται τούτο εξ επιστημόνων και ειδικών, είτε εξ ανθρώπων απλώς ενδιαφερομένων δια γενικά ζητήματα. Παραθέτομεν μερικές πληροφορίας περί του Γερμανού σοφού ο οποίος με την καθαρώς επιστημονικήν ιδιότητα του ερευνητού συνδυάζει και την ιδιότητα σημαντικού σκαπανέως πολιτισμού και υπερμάχου της κοινωνικής και δικαιονομικής αναμορφώσεως, ιδίως εις τα ζητήματα σχέσεων των δύο φύλων. Ο Δρ. Χίρσφελντ εγεννήθη εις την Γερμανίαν το 1868. Υιός ιατρού, ανετράφη εις αυστηρόν οικογενειακόν περιβάλλον μετά των 7 αδελφών του. Κατ' αρχάς εσπούδασε γλωσσολογίαν, ακολούθως δε ιατρικήν και φυσικάς επιστήμας εις Στρασβούργον, Μόναχον και Βιέννην, υπήρξε δε μαθητής διάσημων επιστημόνων. Το 1896 ο νεαρός τότε Χίρσφελντ ασκών το επάγγελμα του ψυχιάτρου έθετε τας βάσεις της μέλλουσης επιδόσεώς του εις την επιστημονικήν έρευναν της όλης ερωτικής ζωής από βιολογικής, εθνολογικής, ιατρικής και κοινωνικής απόψεως. Το 1908 εδημοσίευσε μνημειώδη εργασίαν υπό τον τίτλο «Μεθοδολογία της σεξολογικής επιστήμης» όπου εγένετο λόγος περί του σχεδίου ιδρύσεως ινστιτούτου μελετών ως και βιολογικού μουσείου. Η πραγματοποίησις του σχεδίου αυτού εγένετο δυνατή το 1919 ότε ετελέσθησαν τα εγκαίνια του Ινστιτούτου Σεξολογικής Επιστήμης του οποίου σκοπός είναι ο περιεχόμενος εις το επιστημονικόν και ανθρωπιστικόν έμβλημα του Δρος. Χίρσφελντ: η δια της αντικειμενικής αναζητήσεως και διερευνήσεως της αληθείας ανακούφισις των πασχόντων, αρωγή προς τους δυστυχούντας και διωκομένους, παραμυθία προς τους αδικομένους και επανόρθωσις δικαίου. Τούτον είναι εν άκρα συντομία το έργον του διακεκριμένου σοφού τον οποίον φιλοξενούν κατ' αυτάς αι Αθήναι. Επιστήμων μεγάλος, ο οποίος αφιέρωσε την ζωήν του εις την θετικήν εξυπηρέτησιν του ανθρώπου,

εις την εκρίζωσιν των προλήψεων και εις την θεραπείαν των κοινωνικών κακών επί τη βάσει των νεωτέρων αντιλήψεων και δεδομένων της επιστήμης, ο Δρ. Χίρσφελντ θεωρείται ως εις εκ των διαπρεπεστέρων εκπροσώπων της συγχρόνου επιστημονικής διανοήσεως.

Στις 22 Μαρτίου 1932 η «Εστία», από τη στήλη των αναγνωστών, δημοσίευσε τα ακόλουθα:

Με μιαν ωραιότητα και παλλομένην από αγανάκτησιν επιστολήν ο υποναύαρχος κ. Γ. Τσάκωνας εφιστά την προσοχήν μιας επί του αξιουθρηήτου θεάματος το οποίον παρουσίασαν κατ' αυτάς μερικά εφημερίδες με την τυμπανοκρουστικήν διαφήμισιν κάποιου Γερμανού δήθεν καθηγητού κ. Μάγκνους Χίρσφελντ. Ο δήθεν καθηγητής αυτός, ο οποίος κατεβίβασε την επιστήμην εις κατώτατον επίπεδον, εμφανίζεται ως ο Αίνσταιν της σεξολογίας, μέγας διδάσκαλος του έρωτος και ούτω καθεξής. Όσοι γνωρίζουν κάπως τα γερμανικά πράγματα δεν αγνοούν ποία περίεργα είδη διαφθοράς καλύπτονται υπό τον διαφανή πέπλον της δήθεν σεξολογικής επιστήμης και του Ινστιτούτου το οποίον ίδρυσεν ο κύριος αυτός εις το Βερολίνον. Εν πάσει περιπτώσει, η ελληνική επιστήμη και δημοσιογραφία αντί να υποδεχθούν με ενθουσιασμόν τον «μέγαν διδάσκαλον του έρωτος» θα μπορούσαν να τον ειδοποιήσουν ότι εις τον τόπον μας δεν προωδεύσαμεν ακόμη τόσον πολύ ώστε να έχομεν ανάγκη των υπόπτων φώτων του.

Στις 25 Μαρτίου 1932 η «Βραδυνή» επανέρχεται στο θέμα με ολόκληρη στήλη στην 3η σελίδα που φέρει τον τίτλο «Περί σεξουαλικής επιστήμης, εξ αφορμής μιας επιθέσεως». Το άρθρο αναφέρει τα εξής:

Κανείς έως σήμερον εκτός των αντισημιτικών κύκλων του Βερολίνου δεν εξεδηλώθη εναντίον της αδιασείστου επιστημονικής αξίας του κ. Χίρσφελντ, όστις κατέχει μιαν εξαιρετικήν θέσιν μεταξύ του επιστημονικού κόσμου ολοκλήρου της Ευρώπης. Παρά ταύτα εις ναύαρχος δι' επιστολής προς απογευματινήν συνάδελφον καταφέρεται εναντίον του αποκαλώντας αυτόν μέγαν διδάσκαλον του έρωτος και δήθεν καθηγητήν. Το τοιούτον ανεστάτωσε τους επιστημονικούς κύκλους των Αθηνών οι οποίοι παρακολουθούν το έργον του διακεκριμένου σοφού όστις εθυσίασεν όλην την ζωήν του εις την έρευναν. Η «Βραδυνή», επιθυμούσα να έχη μιαν υπεύθυνον γνώμην περί της αξίας του κ. Χίρσφελντ, απετάθη εις διαφόρους από τους πλέον διακεκριμένους επιστήμονας

της πρωτευούσης. Όλοι σχεδόν μας ωμίλησαν με ενθουσιασμόν υπέρ της προσωπικότητος και του έργου του. Ιδού αίφνης δύο γνώμαι.

Ο κ. Πορτοκάλης εις σχετικήν ερώτησίν μας απήντησεν ως εξής: «Ως ιατρός και πρόεδρος της ιατροχειρουργικής εταιρείας, εις την οποίαν έκανε χθες ο Γερμανός καθηγητής μιαν ωραίαν διάλεξιν, δεν έχω παρά να δηλώσω ότι τα αναφερθέντα συνδέονται στενώς μετά των ζητημάτων της βιολογίας και ψυχιατρικής και δεν αποτελούν ει μη θέμα γνωστόν της όλης ιατρικής επιστήμης».

Ο γνωστός νευρολόγος και ψυχίατρος κ. Τσιμινάκης μας είπε τα εξής σχετικώς: «Ο. Μ. Χίρσφελντ είναι εις εκ των διαπρεπεστέρων συγχρόνων επιστημόνων και ερευνητών των ζητημάτων της σεξολογίας και γνωστός εις την παγκόσμιον βιβλιογραφίαν. Είναι ερευνητής του ζητήματος αυτού από των αρχαιοτάτων χρόνων, γνωρίζων τα σχετικά και κάτοχος της ελληνικής ιστορίας όσον ολίγοι. Αλλά εκτός του ερευνητού είναι και ιατρός όστις δια πειραμάτων και παρατηρήσεων συνεισφέρει τα μέγιστα προς θεραπείαν των σχετικών παθολογικών καταστάσεων. Απορώ δε πώς η εφημερίς "Εστία" δημοσίευσε την επιστολήν ενός ναυάρχου, ουδεμίαν σχέσιν έχοντος προς την επιστήμην, πριν ει εξετάση οιονδήποτε ιατρόν σπουδάσαντα εν Ευρώπη, διότι όλοι εν Ευρώπη γνωρίζουν ποίος είναι ο Μ. Χίρσφελντ».

Την ίδια μέρα, 25 Μαρτίου 1932, η «Εστία» από τη στήλη των αναγνωστών δημοσίευσε την ακόλουθη επιστολή του ίδιου του Hirschfeld:

«Ελπίζω ότι θα μου παράσχητε το δικαίωμα, ως εις ξένον υποστάντα επίθεσιν, να απαντήση εις όσα εγράφησαν εις την αξιότιμον εφημερίδα σας. Ο ναύαρχος κ. Τσάκωνας, ο οποίος εστράφη εναντίον μου, προφανώς επληροφορήθη εμμέσως ή αμέσως από τους κύκλους εκείνους εναντίον των αντιλήψεων των οποίων εις τα σεξουαλικά ζητήματα εστράφη από τεσσαράκοντα ήδη ετών η εργασία όλης της ζωής μου. Ας τονίσω μόνον ολίγα σημεία αποδεικνύοντα το άστοχον των βεβαιώσεων του κ. Τσάκωνα. Το Ινστιτούτο Σεξολογικών Επιστημών παρελήφθη υπό της Πρωσοικής κυβερνήσεως ως κοινωφελές ίδρυμα κατόπιν επισταμένης εξετάσεως. Αυτό δεν θα συνέβαινεν ασφαλώς αν είχε τον αναφερόμενον υπό του κ. Τσάκωνα χαρακτήρα. Χιλιάδες ιατρών από όλα τα μέρη του κόσμου, μεταξύ των οποίων και Έλληνες συνάδελφοι, επισκέφθησαν από του 1919 το Ινστιτούτο τον οποίον ανεγνωρίσθη ως ίδρυμα ερεύνης, διδασκαλίας και θεραπείας. Η εκτίμησις αυτή προς το έργον προκύπτει και

από το γεγονός ότι πρότινος προσεκλήθην υπό πολυαρίθμων πανεπιστημίων και επιστημονικών οργανώσεων εις περιοδείας και διαλέξεις περί της σεξολογικής επιστήμης. Επί πεντακοσίας ημέρας περιήλθον πολλάς χώρας και αι Αθήναι αποτελούν τον τελικόν σταθμόν του ταξιδίου μου. Όσον αφορά τον χαρακτηρισμόν μου ως "Αϊνστάϊν της σεξολογίας" διεμαρτηρήθην και εγώ πάντοτε εναντίον της συγκρίσεώς μου με τον ιδρυτήν της θεωρίας της σχετικότητας. Φυσικά ο χαρακτηρισμός αυτός δεν προέρχεται από εμέ, αλλά ανευρίσκεται δια πρώτην φοράν εις το βιβλίον του Αμερικανού Viereck (Glimpses of the great) ο οποίος εξέλεξε αυτόν τον χαρακτηρισμόν λόγω της απόψεως, της υποστηριζομένης παρ' εμού (επί τη βάσει των νόμων της κληρονομικότητος), κατά την οποίαν κάθε άνθρωπος δεν είναι απολύτως αλλά σχετικώς μόνον αρσενικός ή θηλυκός. Είμαι πεπεισμένος ότι ο κ. ναύαρχος θα έφθανεν εις εντελώς διαφορετικήν άποψιν εάν ενεβάθυσεν εις εν των έργων μου ή επεσκέπτετο το Ινστιτούτον μου. Λυπούμαι διότι αναγκάζομαι να προβώ εις αυτήν την διασαφήνισιν ακριβώς εις την Ελλάδα, της οποίας πάντοτε εξετίμησα τον υψηλόν πολιτισμόν και την φιλοξενείαν».

Ακολουθεί ένα σχόλιο με τίτλο «Δεν έχομεν ανάγκην» από τον συντάκτη:

Νομίζομεν ότι και μόνον η ανάγνωσις της επιστολής αυτής αρκεί δια να αποδείξη πόσον είχε δίκαιον ο κ. Τσάκωνας όταν, ως τίμιος Έλλην, διεμαμαρτύρητο δια τον θόρυβον γύρω από τον κ. Χίρσφελντ. Κανείς δεν θα ετόλμα βεβαίως να αρνηθή εις την επιστήμην το δικαίωμα και το καθήκον να ερευνά και τα χειρότερα ακόμη παθολογικά συμπτώματα της ανθρωπότητος. Όταν όμως η έρευνα αυτή εξέρχεται των στενών του επιστημονικού εργαστηρίου ορίων, όταν επεκτείνεται εις τον τύπον και την δημοσιότητα, όταν λαμβάνει τον χαρακτήρα ευρυτάτης ιουδαϊκής προπαγάνδας προς κλονισμόν μιας εκ των βάσεων της χριστιανικής ηθικής, τότε δικαιούται και οφείλει ο καθείς να διαμαρτυρηθή και να τονίση τον κίνδυνον. Τας περιέργους θεωρίας του περί της σχετικότητος των δύο φύλων και περί της ελευθερίας των παντοίων ερώτων, δύναται ο κ. Χίρσφελντ να αναπτύξη εκεί όπου έκαμε και την προπαγάνδαν του –την ευτυχώς αποκρουσθείσαν από την τιμίαν Γερμανίαν– δια την κατάργησιν του άρθρου 175 του ποινικού κώδικος. Η ελληνική κοινωνία –καθυστερημένη και οπισθοδρομική αν θέλετε, αλλά τιμία πάντως– δεν έχει ανάγκην τοιούτων θεωριών.

Ανθρωπιστής επιστήμονας

Τα δημοσιεύματα στον ελληνικό τύπο δημιουργούν την εντύπωση πως η παρουσία του Hirschfeld στην επιστημονική σκηνή υπήρξε ένα φαινόμενο με μεγάλη ακτινοβολία. Για αυτό θα ήταν και αναμενόμενο μια τέτοια παρουσία να εξακολουθεί τουλάχιστο να παραμένει ζωντανή. Ωστόσο, σήμερα ούτε καν το όνομα του Hirschfeld δεν μνημονεύεται στα σεξολογικά κείμενα αναφοράς. Επιπλέον, κανένα από τα μεγάλα εγκυκλοπαιδικά λεξικά (*Britannica*, *Americana*, *Grand Larousse*, *Judaica*) δεν δίνουν πληροφορίες για τη ζωή ή το έργο του.

Πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο Hirschfeld αναμφίβολα εθεωρείτο μια αυθεντία σε σεξολογικά θέματα αφού υπήρξε ο πρώτος σύγχρονος ερευνητής που εφάρμοσε επιστημονικές μεθόδους για τη μελέτη της σεξουαλικής ζωής. Η έγκυρη εγκυκλοπαίδεια *Der Grosse Brockhaus* του 1931 περιγράφει στο αντίστοιχο λήμμα τον Hirschfeld ως: «εξέχοντα ειδικό επί των σεξουαλικών διαταραχών της ψυχικής σφαίρας» (Brockhaus, 1931).

Κυριότερο σύγγραμμά του θεωρείται η *Σεξολογία (Geschlechtskunde)*. Είναι μια μοναδική στο είδος της εργασία σε 5 τόμους που πραγματεύεται την ψυχοσεξουαλική ιστορία του ανθρωπίνου γένους (Hirschfeld, 1930).

Η διατριβή του επί της *Σεξουαλικής Παθολογίας* σε 3 τόμους υπήρξε υποδειγματικό ιατρικό κείμενο αναφοράς και βιβλίο ύλης στα γερμανικά πανεπιστήμια (Hirschfeld, 1921). Ήταν η πρώτη συστηματική έκθεση των σεξουαλικών διαταραχών με καθαρά επιστημονικά κριτήρια. Ήδη από το 1903 είχε πραγματοποιήσει την πρώτη στο είδος της επιστημονική μελέτη επί του πεδίου αποδεικνύοντας πως 2.2% των Γερμανών ήταν ομοφυλόφιλοι. Η αίσθηση και οι αντιδράσεις που προκάλεσε αυτή η μελέτη είχε ως αποτέλεσμα την προσαγωγή του Hirschfeld σε δίκη από την οποία ωστόσο απαλλάχτηκε λόγω του επιστημονικού χαρακτήρα της έρευνας (Hirschfeld, 1904).

Το μνημειώδες σύγγραμμά του *Ομοφυλοφιλία Ανδρών και Γυναικών* στηρίζεται στην παρατήρηση 10.000 κλινικών περιπτώσεων (Hirschfeld, 1914). Η κολοσσιαία αυτή συνάθροιση γνώσης (1.068 σελίδες) έγινε δεκτή με ενθουσιασμό από τον επιστημονικό κόσμο. Ανάμεσα στις εγκωμιαστικές κριτικές περιλαμβάνεται και μια αναλυτική παρουσίαση του Bleuler.

Ο Hirschfeld υπήρξε ο πρώτος συστηματικός μελετητής του φαινομένου της παρενδυσίας, όρος που επινοήθηκε από τον ίδιο.

Το έργο του *Die Transvestiten* παρά την αμφισβητούμενης αξίας αισθητική του παρουσία, λόγω διαφόρων εικονογραφήσεων και φωτογραφιών, είναι μια καθαρά επιστημονική προσέγγιση στο θέμα (Hirschfeld, 1910).

Η τύχη της φήμης του Hirschfeld χαρακτηρίζεται από μεταπτώσεις που συνδέονται άρρηκτα με τις πολιτικές εξελίξεις και την ιστορία της χώρας του. Μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στη Γερμανία επικράτησε μια περίοδος δημοκρατικής διακυβέρνησης που τη διακρίνει η οικονομική αστάθεια και πολιτική αβεβαιότητα. Ο πλούτος και η χλιδή συνυπήρχαν με την ανέχεια και την εξαθλίωση, η πρωτοπορία και η δημιουργικότητα με την ελευθεριότητα και τα έκλυτα ήθη. Η κατάργηση της λογοκρισίας στον τύπο κατέστησε δυνατή και θεμιτή κάθε μορφή αναζήτησης και πειραματισμού στα γράμματα και τις τέχνες με αποτέλεσμα τη δημιουργία νέων πρωτοποριακών τάσεων και μορφών έκφρασης και μια πρωτοφανή λογοτεχνική και καλλιτεχνική δραστηριότητα. Το Βερολίνο εξελίχτηκε σε απaráμιλλο πόλο έλξης για κάθε λογής αναζητητές και δημιουργούς. Η ελευθερία του λόγου για τα έργα τέχνης δημιούργησε ένα κλίμα ανοχής και αδιαφορίας που ευνοούσε την ανάπτυξη μιας «ομοφυλόφιλης κουλτούρας» (Fernandez, 1989). Ομοφυλόφιλοι καλλιτέχνες και συγγραφείς από όλη την Ευρώπη συνέρρεαν στη γερμανική πρωτεύουσα η οποία, πριν από την άνοδο του ναζισμού στην εξουσία, αποτελούσε προορισμό του συρμού. Η ιδιαίτερη αυτή κουλτούρα αναπτύχθηκε μέσα σε μια ψυχολογική ατμόσφαιρα ευφορίας και δημιουργικότητας με τη διάδοση φιλελεύθερων απόψεων για την ομοφυλοφιλία, την κυκλοφορία εξειδικευμένων περιοδικών, και μια άνευ προηγουμένου παραγωγική δημιουργία από θεατρικά έργα, κινηματογραφικές ταινίες, νυκτερινή δραστηριότητα σε αποκλειστικά bar, cafe και cabaret και ειδικά επιστημονικά συνέδρια (Oosterhuis, 1992) Μια πολύ ζωντανή εικόνα του παρακμιακού αυτού κλίματος δίνεται από τον νεαρό τότε Isherwood. Ο συγγραφέας ζούσε στο Βερολίνο εκείνη την περίοδο και ήταν σε επαφή με τον Hirschfeld και το *Ινστιτούτο*. Όταν επισκέφτηκε το σχετικό μουσείο έγραψε για τα διάφορα αντικείμενα βασανιστηρίων και ηδονής που ήσαν εκτεθειμένα, τις αλυσίδες για την άσκηση σαδομαζοχιστικών ερωτικών πράξεων, τις δαντέλες και τα γυναικεία εσώρουχα που φορούσαν κάτω από τις στρατιωτικές τους στολές ορισμένοι άκρως αρρενωποί στην όψη Πρώσσοι αξιωματικοί κ.λπ. (Isherwood, 1977). Το *Ινστιτούτο* ήταν ένα τουριστικό αξιοθέατο που προσέλκυε χιλιάδες επισκέπτες τους οποίους οδηγούσε εκεί

η περιέργεια, το επιστημονικό ενδιαφέρον ή η αναζήτηση θεραπείας.

Ο Hirschfeld δεν είχε συμβατικές απόψεις περί ψυχοθεραπείας. Αυτό που ως επί το πλείστο προσέφερε στους ασθενείς του αντιστοιχεί περίπου στη σημερινή κλινική συμβουλευτική. Συνομιλώντας μαζί τους επί ώρες ανέπτυσσε φιλικές σχέσεις που αποσκοπούσαν κυρίως στην απενοχοποίηση των ασθενών. Οι επιστημονικές του θεωρίες για την ομοφυλοφιλία είχαν μια καθαρά βιολογική βάση. Σε αντίθεση με την ψυχανάλυση αντιμετώπιζε την ομοφυλοφιλία ως φυσιολογική παραλλαγή του ερωτικού ενστίκτου και όχι ως αναπτυξιακή ανωμαλία. Στα συγγράμματά του εξέθετε ένα περίπλοκο σύστημα ταξινόμησης της ερωτικής επιθυμίας το οποίο περιλάμβανε ένα ενδιάμεσο «τρίτο» φύλο. Σύμφωνα με την ταξινόμηση αυτή η ομοφυλοφιλία ήταν μια από τις διαβαθμίσεις στην εκδήλωση της ερωτικής επιθυμίας (Hirschfeld, 1903).

Οι θεωρίες αυτές δεν ήταν γενικά αποδεκτές από τους συγχρόνους του. Αναδρομικά ωστόσο, δείχνουν μια ευαισθησία στην αντίληψη και μια διαισθητική κατανόηση του γεγονότος ότι ο σεξουαλικός προσανατολισμός εκδηλώνεται ως ένα συνεχές ανάμεσα σε δύο πόλους. Στο σημείο αυτό ο Hirschfeld προηγήθηκε του Kinsey κατά μισόν αιώνα.

Ο Hirschfeld εφαρμόζε ανορθόδοξες μεθόδους και στην άσκηση της κλινικής ιατρικής. Η θεραπευτική του προσέγγιση στόχευε στην αρμονική ανάπτυξη σωματικής και ψυχικής ευεξίας μέσω μιας υγιεινής διατροφής και ενός φυσικού τρόπου ζωής. Με το βαρυσήμαντό του όνομα και παρουσιαστικό και τις ρομαντικές του θεωρίες ο Hirschfeld ήταν ένας ταγμένος ανθρωπιστής. Απτόητος από αντιξοότητες, συνέχιζε να εργάζεται ως την ώριμη ηλικία με αξιοθαύμαστο σθένος, ψυχικό και σωματικό. Παρά τις διάφορες επιθέσεις εναντίον της κοινωνικής του δράσης και της σωματικής του ακεραιότητας εξακολουθούσε να δημιουργεί προαπιζόμενες τις πεποιθήσεις και τα ιδανικά του.

Επιστήμη και προπαγάνδα

Από τις αναφορές στον ελληνικό τύπο συμπεραίνεται πως ο Hirschfeld διέθετε σαφή αντίληψη του πόσο χρήσιμη μπορεί να είναι η δημοσιότητα. Επίσης διαφαίνεται μια επιδεξιότητά του στο να χειρίζεται τυχόν αμφισβητήσεις προς όφελός του. Δεν είναι

γνωστό τι είδους προσβάσεις είχε στην Ελλάδα, ούτε ποιος τον είχε προσκαλέσει, αλλά είναι φανερό πως είχε προηγηθεί κάποια επαφή με τα μέσα ενημέρωσης και πως ένα μέρος τουλάχιστον του τύπου είχε πληροφορηθεί έγκαιρα και με λεπτομέρειες για το έργο του. Ο σχεδόν ευκαιριακός χειρισμός της παρουσίας του Hirschfeld στην Αθήνα δημιουργεί υπόνοιες για την ύπαρξη ενός δικτύου από συμπαθούντες, έτοιμους να του προετοιμάσουν το έδαφος, ίσως και να προκαλέσουν κάποια αίσθηση. Η αντίδραση από μέρους του Hirschfeld στις χωρίς σημασία κατηγορίες ενός ναυάρχου κρίνεται ως εντελώς δυσανάλογη της υποτιθέμενης προσβολής στο επιστημονικό του κύρος. Αδιευκρίνητο παραμένει εξάλλου και το κίνητρο για τις παταγώδεις ανακοινώσεις στον τύπο.

Το γεγονός ότι αρκετοί Έλληνες επιστήμονες είχαν σπουδάσει στην Ευρώπη και δεχτεί τις επιδράσεις των πολιτιστικών ρευμάτων της εποχής δεν εξηγεί από μόνο του την ενθουσιώδη υποδοχή που επιφυλάχτηκε στον Hirschfeld. Ωστόσο, παρόμοιου τύπου υποδοχές ήταν παντού ο κανόνας για τις εμφανίσεις του Hirschfeld. Ο κ. Τσιμινάκης είχε σπουδάσει στη Γερμανία και γνώριζε το έργο του Hirschfeld πολύ καλά. Πριν από τον θάνατό του, στη δεκαετία του '80, δώρισε τη συλλογή του από βιβλία (ίσως και εκθέματα από το Ινστιτούτο) στη νευρολογική κλινική του Ευαγγελισμού της οποίας υπήρξε διευθυντής. Τα έγγραφα αυτά βρίσκονται σήμερα αποθηκευμένα λόγω έλλειψης χώρου και δεν είναι δυνατή η πρόσβαση για ερευνητικούς σκοπούς. Είναι άγνωστο ποιος άλλος μπορεί να ήταν μέρος ενός υποτιθέμενου «δικτύου» συμπαθούντων. Το άρθρο της «Βραδυνής» δείχνει πως ο (ανώνυμος) συντάκτης είχε επίγνωση της αίσθησης που θα προκαλούσε η είδηση της άφιξης του Hirschfeld, ίσως μάλιστα και να την επιδίωκε, πρακτική άλλωστε συνηθισμένη στην άσκηση της δημοσιογραφίας.

Ο Hirschfeld είχε δημιουργήσει μια νέα επιστήμη για την προώθηση της οποίας χρειαζόταν διδακτικό υλικό το οποίο έπρεπε να περιλαμβάνει έντυπα, ταινίες και όποιο άλλο μέσο μπορούσε να προσφέρει η εποχή του (Hirschfeld, 1934). Συγγραφέας πολυγραφότατος, ήταν έτοιμος να χρησιμοποιήσει κάθε διαθέσιμο μέσο ώστε να πετύχει τους σκοπούς του. Από τον τρόπο που χειρίστηκε την επίθεση εναντίον του στον τύπο είναι φανερό πως ο Hirschfeld είχε επίγνωση των μεθόδων της δημοσιογραφίας. Θα πρέπει ωστόσο να τονιστεί πως ένας ανεξέλεγκτος ανταγωνισμός στη μεσοπολεμική Γερμανία με τον καλπάζοντα πληθωρισμό και

την αυξανόμενη ανεργία μπορούσε να υπαγορεύει τακτικές όχι πάντα θεμιτές για την επίτευξη έστω και ευγενών στόχων. Ο Hirschfeld έχοντας χάσει όλα τα εισοδήματά του στη διάρκεια της δημοκρατίας της Βαϊμάρης διατηρούσε ως μόνη πηγή εσόδων που του απέμενε τα συγγραφικά δικαιώματα για τα βιβλία του, άφθονα τότε ακόμη. Η στρατηγική του Hirschfeld δε φαίνεται να απέκλειε και την εκμετάλλευση των μέσων ενημέρωσης, κυρίως του τύπου αλλά και του κινηματογράφου, για να εξυπηρετηθούν τα σχέδιά του. Αυτό θα τον βοηθούσε να φέρει το μήνυμά του πιο κοντά στους ιθύνοντες και στον απλό κόσμο για να πετύχει ευκολότερα την κατάργηση της νομοθεσίας σχετικά με την ομοφυλοφιλία. Στην Ελλάδα όπως και παντού όπου είχε δώσει διαλέξεις μπορούσε να προκαλεί μεγάλη εντύπωση στο ακροατήριό του με τις φωτογραφικές διαφάνειες που χρησιμοποιούσε για να κάνει τις παρουσιάσεις του πιο ζωντανές.

Το τέλος

Ο Hirschfeld δεν επέστρεψε ποτέ στην πατρίδα του. Αμέσως μετά την άφιξή του στην Αθήνα τού κατέστη σαφές από τους συνεργάτες του ότι ακόμη και η ζωή του διέτρεχε κίνδυνο στο Βερολίνο. Για αυτό αποφάσισε να παραμείνει στην Ελλάδα για 2 εβδομάδες και στη συνέχεια κατευθύνθηκε αρχικά στη Βιέννη. Είχε σχεδιάσει από πριν να καταφύγει στις ΗΠΑ αν η πολιτική κατάσταση στη Γερμανία εξελισσόταν δυσμενώς. Το φιλελεύθερο πνεύμα του Νέου Κόσμου και οι μεγάλες ευκαιρίες που πρόσφερε στον κάθε αναζητητή τον είχαν εντυπωσιάσει. Εξάλλου, από την περιοδεία του στις ΗΠΑ περίμενε να κερδίσει μεγάλα χρηματικά ποσά τα οποία χρειαζόταν. Στο μεταξύ τον απασχολούσε η διοργάνωση της 5ης παγκόσμιας συνδιάσκεψης της Ένωσης που ήταν προγραμματισμένη να γίνει στο Παρίσι τον ίδιο χρόνο. Ακόμη και στην εξορία μπορούσε να απολαμβάνει τη ζωή του καθώς τα δύο σημαντικότερα για αυτόν ζητήματα, η Ένωση και το *Ινστιτούτο*, παρέμεναν άθικτα.

Ωστόσο, τα σχέδιά του αυτά δεν πραγματοποιήθηκαν ποτέ. Η περιοδεία στις ΗΠΑ ακυρώθηκε και η συνδιάσκεψη της Ένωσης στο Παρίσι ματαιώθηκε. Η εξέλιξη των γεγονότων ήταν ραγδαία. Στις αρχές του 1933 ο Hitler ανέλαβε την εξουσία νομιμοποιώντας αμέσως την αντισημιτική δράση των Ναζί σε όλη τη χώρα. Οι εκ-

πρόσωποι της εβραϊκής κοινότητας άρχισαν να διώκονται επισήμως σε όλους τους τομείς. Οι επιχειρήσεις εκκαθάρισης ήταν εντονότερες κυρίως στην πρωτεύουσα και ο Hirschfeld ήταν από τους βασικούς στόχους.

Στις 6 Μαΐου 1933 μια ομάδα από σπουδαστές της γυμναστικής ακαδημίας επετέθη στο *Ινστιτούτο* καταστρέφοντάς το ολοσχερώς. Τα αρχεία, τα χειρόγραφα, τα βιβλία και οι ταινίες συσσωρεύτηκαν μαζί με άλλα δείγματα «έκφυλης» λογοτεχνίας για να καούν με επισημότητα λίγες μέρες αργότερα ενώ μια ορχήστρα έπαιζε πατριωτικούς ύμνους. Μαζί με τους 10.000 τόμους από το *Ινστιτούτο* που εξαφανίστηκαν εκείνη τη μέρα το σημαντικότερο κοινωνικό κίνημα χειραφέτησης που είχε ποτέ οργανωθεί στον κόσμο έσβησε από την ιστορία (Foucault, 1990).

Ο Hirschfeld πέθανε στη Γαλλία 2 χρόνια αργότερα. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του είχε προσφέρει συμβουλευτική σε 30.000 ανθρώπους. Το έργο του παραμένει τεράστιο. Οραματιστής και άνθρωπος της δράσης όχι μόνο προκάλεσε βαθιές επιστημονικές και κοινωνικές τομές αλλά άνοιξε το δρόμο για τους κατοπινούς ερευνητές της σεξουαλικότητας στην εποχή μας και προετοίμασε το έργο του Kinsey.

Μετά από την καταστροφή των βιβλίων του ορισμένα κείμενά του σώζονται σήμερα κυρίως σε βιβλιοθήκες χωρών που δεν είχαν καταληφθεί από τους Ναζί. Τα πιο σημαντικά από τα έργα του δεν έχουν ακόμη μεταφραστεί από τα γερμανικά σε άλλες γλώσσες. Μόνο ένα έργο του υπάρχει σε ελληνική μετάφραση (Hirschfeld, 1962).

Σε σχέση με το σοβαρό πλήγμα που δέχτηκε η σεξολογία, από την απώλεια του *Ινστιτούτου* στο Βερολίνο και την εξαφάνιση όλων των ερευνητικών αρχείων και εγγράφων, ένα πλήγμα ακόμη σοβαρότερο φαίνεται να αφορά στην υστεροφημία του Hirschfeld. Πρόκειται για το σκεπτικισμό που μπορεί να προκαλέσει η διαπίστωση για τις μεθόδους που υιοθέτησε ως επιστήμων και που περιλαμβάνουν σαφείς διασυνδέσεις με τον τύπο. Αυτό φαίνεται να επαληθεύει την κριτική που ασκήθηκε εναντίον του ότι χρησιμοποίησε την επιστήμη για σκοπούς προπαγάνδας. Δεν απομένουν πολλά τεκμήρια της επιστημονικής του ευρεσιτεχνίας προς απόδειξη του αντιθέτου για αυτό και κάθε στοιχείο σχετικό με τη ζωή και το έργο του είναι σημαντικό για μια αποκατάσταση της αλήθειας.

Συμπέρασμα

Μέρος της ανασυγκρότησης του έργου του Hirschfeld περιλαμβάνει και την αναζήτηση μαρτυριών από τα μέσα ενημέρωσης καθώς και άλλες έμμεσες πηγές που προσδίδουν σε μια τέτοια εργασία χαρακτήρα σχεδόν αρχαιολογικό (Vyras, 1996). Ταυτόχρονα αρκετά σημεία παραμένουν αβέβαια και ασαφή προκαλώντας ενδεχομένως και αμφιβολίες σε ορισμένους ερευνητές ακόμη και για το δικαίωμα της σεξολογίας να συγκαταλέγεται ανάμεσα στις επιστήμες.

Με όλες τις επιφυλάξεις ωστόσο, ο Hirschfeld παραμένει ένας πρωτοπόρος και ταυτόχρονα γνήσιο τέκνο της εποχής του. Όπως πολλοί επιστήμονες στις αρχές του αιώνα είχε ευγονικές αντιλήψεις για τη χρησιμότητα της επιστήμης. Δηλαδή θεωρούσε πως ήταν δυνατό να επιτευχθεί ο εξευγενισμός του ανθρώπινου γένους με βάση τους νόμους της βιολογίας και της κληρονομικότητας. Οι σεξολογικές του θεωρίες ήσαν αποκλειστικά βασισμένες πάνω σε βιολογικές αρχές. Ωστόσο, παρά τους περιορισμούς μιας τέτοιας προοπτικής στις επιστημονικές του υποθέσεις και παρά την αμφισβήτηση σχετικά με την εγκυρότητα των μέσων που χρησιμοποίησε για να τις προωθήσει, οι κοινωνικοί αγώνες του Hirschfeld τον διαφοροποιούν από τους συγχρόνους του αναδεικνύοντάς τον σε ένα σκαπανέα της σεξουαλικής μεταρρύθμισης και σε έναν ακλόνητο εργάτη για την υλοποίηση ιδανικών στόχων κοινωνικής προόδου και ευημερίας.

Βιβλιογραφία

- Der Grosse Brockhaus*, Brockhaus, Leipzig, 1931.
Fernandez D., *Le rapt de Ganymede*, Grasset, Paris, 1989.
Foucault M., *The history of sexuality*, Random House, New York, 1990.
Herzer M., *Magnus Hirschfeld*, Campus Verlag, Frankfurt, 1992.
Hirschfeld M., *Der Urnische Mensch*, Max Spohr, Leipzig, 1903.
Hirschfeld M., «Das Ergebnis der statistischen Untersuchungen ueber den Prozentsatz der Homosexuellen», *Yearbook for Sexual Intermediaries*, VI, Max Spohr, Leipzig, 1904, σελ. 109-178.
Hirschfeld M., *Die Transvestiten*, A. Pulvermacher, Berlin, 1910.

- Hirschfeld M., *Homosexualitaet des Mannues und des Weibes*, Louis Marcus, Berlin, 1914.
- Hirschfeld M., *Sexualpathologie*, Louis A. Marcus and E. Webers Verlag, Bonn, 1921.
- Hirschfeld M., *Geschlechtskunde*, Julius Puttmann, Stuttgart, 1930.
- Hirschfeld M., *Die Weltreise eines Sexualforschers*, Boezberg, Brugg, 1933.
- Hirschfeld M., *Sexual history of the World War*, Panurge Press, New York, 1934.
- Hirschfeld M., *Το άγνωστο φύλο* (μετάφραση Κ. Μεραναίου), εκδόσεις Μαρή, Αθήνα, 1962.
- Isherwood C., *Christopher and his kind*, Eyre Methuen, London, 1977.
- Oosterhuis H. (ed.), *Homosexuality and male bonding in pre-Nazi Germany*, Haworth Press, New York, 1992.
- Vyras P., «Neglected defender of homosexuality», *Journal of Sex and Marital Therapy*, 22 (2), 1996, σελ. 121-129.
- Vyras P., «Magnus Hirschfeld in Greece», *Journal of Homosexuality*, 34 (1), 1997.
- Wolff C., *Magnus Hirschfeld*, Quartet books, London, 1986.

